

Urednica: Ljiljana Filipović

Teatar izdaje

Fanatični protivnik ukidanja ropstva, simpatizer konfederacije, glumac John Wilkes Booth za vrijeme predstave *Our American Cousin* 14. travnja 1865. pucao je na Abrahama Lincolna. Proglašenog jednim od tri najbolja predsjednika u američkoj povijesti. Uz Georga Washingtona i Franklina D. Roosevelta. Booth je navodno izjavio da mu je od svih Shakespearovih likova najomiljeniji Brut, ubojica tiranina.¹ Nakon ubojstva, s leđa, skočio je na pozornicu iz predsjednikove lože i povikao, "Sic semper tyrannis", riječi koje se pripisuju Brutu, ali su i motto države Virginia.²

Premda se nisu osobno poznavali, Lincoln je zapazio Boothov glumački talent u predstavi *The Marble Heart* no glumac je otklonio predsjednikove pozive u Bijelu kuću. Tako je, čini se, Lincoln bio naklon vlastitom ubojici. Snovima kao da je slutio vlastito umorstvo, a jedan je, koji je usnio desetak dana prije smrti, prepričao i svome biografu. Na sam dan ubojstva tjelesnom čuvaru otkrio je da je tri noći za redom sanjao da je bio ubijen. Nakon atentata Lincolnova je supruga izjavila da je njegov san bio proročanski. Međutim, zbilja je bila dovoljno dramatična da joj takvo proročanstvo krene u susret.

Cezar je uznemiren:

Kalpurnija je triput u snu viknula:

"Hej! U pomoć! Umoriše nam Cezara!"³

Šalje slugu da naloži svećenicima da prinesu žrtvu i jave mu ishod.

Kalpurnija ga upozorava:

..Smrt knezova najavljuju nebesa sama...

Cezar odgovara:

Kukavci umru mnogo puta prije smrti;

A junak nikad smrti ne kuša do jednom.⁴

Ni Cezar ni Lincoln ne žele ustuknuti pred proročanskim znacima. Prepričavaju mračne snove bližnjima, znamenje delegiraju tumačima. Da ih oni zaustave? Spase im ugled?

Deciju je, kojem Cezar povjerava Kalpurnijin san zbog kojeg bi odložio odlazak u Senat, poznata moć izrugivanja. Poigravanje snagom praznovjerja.

...Javite li im da ne želite sada doći, / predomislit se mogu. K tome, to bi lako/ navelo nekog da se naruga i rekne: /"Raspustite do neke druge zgrade Senat, /dok Cezarova žena bolje sne ne usni."

Još malo licemjerne brige za Cezarov imidž te pozivanje na razum, i zamka je pripremljena. Cezar podliježe:

Kako se luda čine sada, Kalpurnijo, vaša strahovanja! Stid me je što pred njima popustih. Plašt mi dajte, jer ja želim ići.⁵

Čemu Cezarov strah od odlaska u Senat? Očito je da ne vjeruje senatorima iako tu sumnju ne izriče. Je li svjestan svoga sebi nepriznatog tiranskog djelovanja? Kalpurnijin san nedvosmisleno govori o nasilnom kraju. Koji spretni

Premda se nisu osobno poznavali, Lincoln je zapazio Boothov glumački talent u predstavi *The Marble Heart* no glumac je otklonio predsjednikove pozive u Bijelu kuću. Tako je, čini se, Lincoln bio naklon vlastitom ubojici.

Decije tumači u korist urotnika.⁶ Psihološki i politički manipulira tumačenjem. Poput vječtog psihijatra. Srdačnog neprijatelja. Lukavo se poigrava egom i megalomanijom vladao. Govori o *nasmiješenim Rimljanima*. Ne i o radošnom Cezaru. *Lijepom i sretnom viđenju*. Za koga? Brut nakon ubojstva ozbiljuje taj san:

... Priklonite se, Rimljani, priklonite se, i umijmo u krvi Cezarovo ruke sve do lakta, i mačeve njom umrljajmo; a zatim ravno pođimo do javnog trga i oružjem crvenim mašući nad glavom svi vičimo: Sloboda, mir i izbavljenje!⁷

Koliko se može vladati vlastitim osviještenim mrakom? Je li odanost samodestrukciji povlaštena? I Cezaru i Lincolnu neugodno je da se priklone *doslovnom* tumačenju sna koje sluti izdaju njihovih djela.

Ovisnost o izdaji, kao mogućnosti samootkrivanja i samorazornosti u stanju ju je i umisliti. Inherentna je svakom odnosu. Dramatična potreba za prevratom vodit će zbližavanju s izdajicom. Teško da postoji netko bez prijatelja koji nije zakazao.

Apemant: *...Tko čovjek je, a nije klevetnik*

li oklevetan? Umire li itko

Da u grob ne odnese prijateljsku uvredu?⁸

Ali i potreba je to da se osjeti vlastitu važnost. Postojanje. Prisutnost. Je li izdaja samo politička u slučaju Julija Cezara? Da se spase viši ciljevi?

Brut: *... Ako ima itko u ovom / skupu, ijedan Cezarov mili prijatelj, njemu ja / velim da Brutova ljubav prema Cezaru ne bijaše / manje od njegove. Ako onda taj prijatelj upita / zašto Brut ustade protiv Cezara, ovo je*

odgovor / moj: Ne zato što manje ljubljah Cezara, nego zato / što više ljubljah Rim. Bi li vam bilo draže da je / Cezar živ i da svi umrete kao roblje, ili da je Cezar mrtav i da svi živite kao slobodni ljudi? Što Cezar mene ljubljaše, ja plaćem za njim; što sretan bijaše, ja se veselim tomu; što hrabar bijaše, ja ga častim. Ali što bijaše vlastoljubiv, ja ga ubih.⁹

Taj proturječni odnos govori o osobnosti izdaje. Želji da se nekoga sruši s mjesta idola. Zauzme njegovo mjesto? Da je tek zavist. Jednog Jaga. Artemidor savjetuje Cezara:

Cezare, čuvaj se Bruta...

Srce mi boluje što ne može vrlina

van domašaja zubi zavisti da živi.

Ako pročitaš ovo, Cezare, još možeš

poživjet.¹⁰

Proces izdaje je bez milosti. Nemilosrdan je prema upletenima preko kojih se odvija. Ispunjiva. Bira li se izdajicu? Ide li mu se u susret? Može li se bez njega? Tog destruktivnog dijela sebe. Cezarovo je ubojstvo režirano poput performansa.

Brut: *Gospodo draga, čilo gledajte i vedro.*

Nek našom nakanom ne odjene se pogled,

već vršimo to ko što rimski glumci čine

sabrana duha i sa stalnim dostojanstvom.¹¹

Ispunjiva Vidovnjakovo proročanstvo. Provjerava vrijeme slogana svih budućih izdajstava. Obrća se Luciju:

...Zar nisu sutra, momče, ide martovske?¹²

Vidovnjak upozorava Cezaru: *»čuvaj se ida martovskih....*

Brut: *Vidovnjak neki veli vam da čuvate se / martovskih ida. ...*

Ni Cezar ni Lincoln ne žele ustuknuti pred proročanskim znacima. Prepričavaju mračne snove bližnjima, znamenje delegiraju tumačima. Da ih oni zaustave? Spase im ugled?

Shakespeare je politička lektira. U prosincu 1977. Shakespeareova djela prokrijumčarena su u zatvor Robben Island u kojem su se nalazili borci protiv apartheida, te su dospjela i do Nelsona Mandele koji je u Juliju Cezaru označio svojim imenom ulomak o hrabrosti i smrti

Cezar: *Ah, on je sanjar. Pustimo ga. Prođimo.*¹³

Za glavni lik odabran je pomalo zbudjeni borac za pravdu. Njegov početak i kraj. Opravdanje njegova djelovanja. Njegova propast. Tužitelj je i osuđeni već svojom ulogom suca. Izvršitelja osude. Brutova inscenacija Kalpurnijina sna, poput terapije dramom, izdajstvo pretvara u teatar. Sugerira užitak.

No kad mu zatreba, Shakespeare jednostavno rastvori svijetove i dozove Cesarov duh. Kao kaznu. Presudu.

Brut: *...Jesi li kakav bog, il andeo il đavo, Da lediš moju krv i kostriješ mi kosu?...*

Duh: *Tvoj zao duh sam, Brute.*¹⁴

Ubije i suprugu izdajnika jezivim samoubojstvom.¹⁵ Iako mu je dopustio da teatralizira Kalpurnijin san.

Brutu nije nepoznat prestanak odanosti. Iako je prepoznaje. Na Lucilijev iznuden opis kako ga je dočekao Kasije, ustanovljuje:

*Opisao si kako vruć prijatelj se hladi. Pamti, Lucilije, Zauvijek kad ljubav počne slabiti i venut, Služi se usiljenom pažnjom.*¹⁶

Kako se nositi s naklonošću osobe koja nadmašuje karizmatičnošću? Očinskom ljubavi koja okiva odanošću. Nevidljivošću. Tirani, usamljeni i narcisoidni, priklanjaju se laskanju. Hinjeno obožavanje im je dovoljno uz neograničenu moć. Realnost i zbiljski odnosi su nesmiljeni. Shakespeareov Julije Cezar zahvaća cijelo političko tijelo. Nema konformističkog nesudjelovanja u pragmatičnoj instrumentalizaciji. Svi su upleteni u atentat. Iako nisu urotnici nego tek politički oportunisti. U pripreme, izvrše-

nje i kaotični prevrat. Sve do Antonijeve retorike licemjerna kojom se priprema za vlast. Shakespeare ne piše za svoje likove isprazne govore:

Antonije: *... kako znate, anđel Cezarov Brut bježe O sudite, vi bozi, kako nježno Cezar ljubljaše njega. Ovaj rez od sviju bježe najkrući; jer kad Cezar plemenit ga vidje da bode, nezahvalnost potpuno ga svlada, Jače od izdajničkog oružja; tad puče Njegovo silno srce ...*¹⁷

Shakespeare je politička lektira. U prosincu 1977. Shakespeareova djela prokrijumčarena su u zatvor Robben Island u kojem su se nalazili borci protiv apartheida, te su dospjela i do Nelsona Mandele koji je u Juliju Cezaru označio svojim imenom ulomak o hrabrosti i smrti: *Cowards die many times.*¹⁸ Djelo intrigira suvremenost te su i redatelji skloni poigravanju sa scenom; tako ga je Orson Wells smjestio u Mussolinijev fašistički Rim. Kulturna politička izdaja, ironizirana je brojnošću Cezarovih statua u Fellinijevu filmu *Roma*.¹⁹ I kazališni kritičar Charles McNulty razigrano propituje što nas Shakespeare može podučiti o Donaldu Trumpu.²⁰ *Julije Cezar i Koriolan upućuju na fenomen Trump. Shakespeare, kako obrazlaže, nije imao pri ruci poslovnog čovjeka koji se uspješno transformirao u brand, no pisac uočava glasače koji su poput moljaca privučeni plamenom sjaju Trumpove kandidature. Politička pozadina toga komada smještenog u Rimu bliska je američkoj. Napetosti između patricija i plebejaca slične su onima između elite i običnih radnika. Svakome zaprepaštenom izbjicanjem nasilja na Trumpovim skupovima Julije Cezar i Koriolan otkrivaju kako je lako pretvoriti tjeskobne građane u rulju. Shakespeareovi komadi pažljivo razotkrivaju lukav rad političkog nadzora i lakoću s kojom beskrupolozni vođe mogu manipulirati strahom i frustracijom masa. Shakespeare uvida konstantnost političke nezrelosti.*

Premda Brut obrazlaže da je s prijateljima urotnicima postupao za dobro Rima, Shakespeare razjašnjava što gomila stvarno želi: cara da nadomjesti očinski lik kojeg sada oplakuju. Kada jedan od plebejaca poviče nakon Brutovog govora: neka bude Cezar, Brut je zbudjen, želi potvrditi svojih načela, a ne svoje osobnosti. Antonije tvrdi

*da on nije orator poput Bruta, nego tek "a plain blunt man" nedvojbeno je osoba s kojom bi obični Rimljani popili čašu vina. No Shakespeare dopušta da prozremo aristokratove poze solidarnosti s običnim ljudima. Kada je Trump rekao u svom pobjedničkom govoru u Nevadi "Volim poorly educated", izražava isti osjećaj kao i Marko Antonije. Ono što se Trumpu sviđa je učinkovitost kojom populistička poruka za njega obavlja prljavi posao. Ipak Stephen Greenblat upozorava da je nova produkcija Julija Cezara, s namjerom ismijavanja Donald Trumpa, kao još jedna politička lekcija uz otkazivanje sponzora, pokazala da se lako pokliznuti pozivajući se na prošlost kao opmenu.*²¹

Unatoč tomu što je temeljnim tekstom političke teorije. Jer mogu li se samo posuditi povijesne greške? Kao upozoravanje suvremenosti. S obzirom na mogućnost uvida u djelovanje političkog sustava, mučno je priznati njihovo postojanje.

...Na prijatelje sumnjaj da su izdajnici / dok budeš živ, a crne izdajnike smatraj / najdražim prijateljima!

*...Margaretina kletva je motto Shakespeareova djela.*²² Cijeli Shakespeare je pripovijest o izdaji. Kao zaraza širi se s jednog komada na drugi. Negdje se dogodila prije početka drame te je pokretačem tragedije. Ponegdje ih ima toliko da ih je komplicirano pobrojati. A ponekad je prisutna tek za komedijašku zabavu publike. Može li je se ikada zaustaviti? Izdajnik nikad to ne prestaje biti. Jedan Auidije će uvijek naći opravdanje za likvidaciju novog prijatelja Koriolana.

*... A razlog s koga udarac mu spremam / Razložiti je lako. Ja ga dižoh / I svoju čast za vjernost mu založih. / A on, uzvisivši se, novi vrt svoj / Poškropio je rosom laskanja / I prijatelje moje zaveo /*²³
Koriolanu će: *...Zar misliš / Da onim ću te tvojim grabežom / I ukradenim imenom Koriolan / Počastit ovdje u Koriolima?*²⁴

Odanost nosi u svome srcu izdaju. Na političkoj tržnici, moć i ambicija su nadahnuće za krhku moralnost. Malo laskanja izvrstan su začim.

Hamlet: *Bilježnicu amo, / Jer potrebno je, da se zapiše, / Da netko može smiješiti se i smiješiti / I biti hulja.*²⁵

Cijeli Shakespeare je pripovijest o izdaji.

Otelo se samopotvrđuje izabravši spletkara. Koji ga je u stanju nagovoriti da ubije suprugu. Bezosjećajno. Hladnokrvno. Jer se ne smatra dovoljno vrijednim?

Izdaja je nesretna priča. Mučan odabir. I izdajnika i izdajce. Dobiva li bar budućnost nešto od nje? Cezaru se ne sudi. Ne proziva ga se otvoreno zbog tiranije. Svi koji ga šutnjom podržavaju, upleteni su u njegov nasilni kraj. U loš budućni politički izbor. Ni povijest ni Shakespeare ne vjeruju pravosuđu. Politička mašinerija ima svoj sustav vrijednosti. Za svoje potrebe odabira i umorstvo kao jedino rješenje. Da nije bilo Cezara, da li bi Brut bio važan? Je li on tek budućni zviždač? Brut se odlučuje za samoubojstvo:

Brut: *... Cezare, spij sada; ni s pola ove želje tebi smrt ne zadah.*²⁶

Obojica su označili vrijeme, *time line* koji ne prestaje.

Povijest je lišena ograničenosti vremena i prostora. No odluka skriva pogrešku koja vodi samouništenju. Iako potresen Brut beščutno opisuje Porcijino jezivo samoubojstvo. Odsutan je. Zaokupljen je svojim mračnim mislima. Brani se općim dobrom. No *zbudjena* namjera okreće se protiv časti i pravdoljublja na koje se poziva. Izgubila je smisao. Iznevjerio je sebe. Smrt pobjeđuje.

Brut: *O Julije Cezare, / ti si još moćan! Tvoj duh naokolo šeta, / I naše mačeve u vlastite nam naše / utrobe okreće.*

Prošlost i budućnost se susreću u sadašnjosti koja je u stalnom izmicanju. Laž i istina izriču se istodobno. Odanost i izdaja zajedno djeluju. Nesvjesnim vlada proturječje. Je li sebi nepriznata zavist ta koja je Bruta privukla urotnicima i dokrajčila ga?

Radi li se o patologiji kad nečija odanost nadjača razotkrivanje zločinačke osobe?

Kada je Trump rekao u svom pobjedničkom govoru u Nevadi "Volim poorly educated", izražava isti osjećaj kao i Marko Antonije.

Brut: Veću će meni slavu donijet ovaj poraz,
Od svega onog što će Marko Antonije /
I Oktavije sramnom pobjedom dosegnut.²⁷

Radi li se o patologiji kad nečija odanost nadjača razotkrivanje zločinačke osobe? Ponekad i s mogućim smrtonosnim posljedicama? Ili o zaštiti vlastitog izbora i Ja.

Ne postoje više zavjere. Teorije ih izmišljaju. Atentati se ne objavljuju prvo u snu. Brzo djeluju u zbilji. Izdaja je fleksibilna. Ne da joj se više ni maskirati. Zna da je nikakav zakon ne može savladati. Onaj "moralni" je odavno prokockan. Brutova izdaja Cezara kojom želi obraniti slobodu, propitivanje je sebe. Danas se ne postavlja pitanje:

- Et tu, Brute?²⁸

Nego:

- Kako to da nisi i ti Brute?

Svi su Cezari.

Odabrani tekstovi pristupaju ovom djelu iz različitih perspektiva. J. D. Snider Shakespearovu veličinu vidi u njegovu odnosu prema etičkom poretku svijeta. Za njega Cezarova karijera, kako ističe u tekstu *Tragedija Shakespearova Julija Cezara*, nije politička nego svjetskopovijesna te time nije ograničena na jednu državu. Značajnima uočava Cezarovo dovršenje svjetskopovijesne karijere,

Psihoanaliza pokazuje kako se, u nesvjesnom, odanost može pretvoriti u svoju suprotnost.

kada je na vrhuncu moći i slave, potom reakciju države protiv njega pod vodstvom Kasija, te na kraju nijekanje te reakcije, obnavljanje i apsolutnu valjanost cesarovskog poretka. Cezar predstavlja svjetskopovijesno stajalište, Kasije ono političko, Brut moralno. Brut je prikazan kao čovjek intenzivne moralne tankoćutnosti, ali ne i osobitog

mentalnog kapaciteta, te su njegove greške i njegovi prijestupi zapanjujući. Shakespear je ilustrirao istinu koju, kako naglašava Snider, ne škodi ponoviti i danas, da samo inteligencija omogućava sadržaj moralnoga čina. Svako racionalno biće mora barem shvaćati vlastita ograničenja.

Christian Smith odlučio je pristupiti Shakespearovom Cezaru prema ulozi koju je imao za Karla Marxa i Sigmunda Freuda. Freud je unovačio Bruta da govori o svom opravdanju zašto je ubio Cezara, čovjeka kojeg voli, kao primjer psihoanalitičkog koncepta podijeljenog sebstva. Psihoanaliza pokazuje kako se, u nesvjesnom, odanost može pretvoriti u svoju suprotnost. Marx se služio stihovima iz Shakespearovih komada da bi izgradio logiku svoje politike. Ukazuje da forma i Marxova i Shakespearova stila pisanja, novinarskog ili dramskog, konstruira kritiku političkih namjera i postupanja njihovih likova. Freudovi spisi pitanje subjektivnosti u politici vode unutar psihe. Izvanjska borba između rada i kapitala djeluje usuglašeno s unutarnjom borbom između ambivalentnih sila u podijeljenom subjektu.

Ljiljana Filipović

- 1 Goodrich, T. (2005) *The Darkest Dawn*, Bloomington, Ind.: Indiana University
- 2 Ibid. str. 97.
- 3 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, Zagreb: Matica hrvatska, prijevod M. Maras, str. 67.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, Oxford: Oxford University Press, str. 56.
- 4 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 68.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 57; Caesar: *Cowards die many times before their deaths;/The valiant never taste of death but once.*
- 5 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 70/71.
Cezar: *...Kalpurnija, zadržava me kod kuće. /Nočas je snila da mi vidi kip, iz kojeg/ u stotinu mlazova teče čista krv ko s izvora...*
- 6 Decije: Taj san je posve krivo tumačen; to bješe / Lijepo i sretno viđenje: vaš kip što šiknu / U mnogim mlazovima krv u kojoj tako /Mnogo je nasmiješenih Rimljana se milo, / To znači veliki da Rim će iz vas sisat / Krv oživljena, i da veliki će ljudi / Navalit na grimiz, mrlje, znak i moći. / Kalpurnijim snom je ovo naznačeno.
- 7 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 82/83.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 68.
- 8 W. Shakespeare (1970) *Timon Atenjanin*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 31, prijevod A. Soljan.
W. Shakespeare (2008) *Timon of Athens*, Oxford: Oxford University Press, str. 200.
Apemantus: *Who lives that's not depraved or depraves?/Who dies that bears not one spurn to their graves / Of their friends' gift?*
- 9 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 91.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 75/76.
- 10 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 73.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 61. (Artemidorus: *My heart laments that virtue cannot live / Out of the teeth of emulation.*)
- 11 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 62.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 52.
- 12 Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 55.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 45.
- 13 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 34.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 27.
Soothsayer: *Beware the ides of March.*
- 14 W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 122.
W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 101. (*Ghost: Thy evil spirit, Brutus*)
- 15 W. Shakespear (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 116.

Brut Kasiju o Porcijinoj smrti: *Od nestrpljenja za mnom / i*

boli što su tako mladi Oktavije / i Marko Antonije ojačali, jer mi / te vijesti s njenom smrću stigoše. Od toga / izbezumila se i, kada nije bilo / dvorkinja, žar je progutala.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 86. *...with this she fell distract, / And, her attendants absent, swallow'd fire*

¹⁶ W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 107.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 88.

¹⁷ W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 97.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 81.

¹⁸ MacGregor, N. (2014) *Shakespeare's Restless World*, London: Penguin Books, str. 183.

¹⁹ Caesar (1937., Orson Welles)

Roma (1972., Frederico Fellini)

²⁰ McNulty C. (2016) *Los Angeles Times* (May 26) "The theatre of Trump: What Shakespeare can teach us about Donald"

²¹ S. Greenblat, "If you prick us", *The New Yorker*, July 2017.

²² W. Shakespeare (1982) *Rikard III*, Zagreb: Matica hrvatska, prijevod M. Maras, str. 54.

W. Shakespeare (2008) *The Tragedy of King Richard III*, Oxford: Oxford University Press, str. 185.

"/ Thy friends suspect for traitors while thou livest, / And take deep traitors for thy dearest friends, /..."

²³ W. Shakespeare (1969) *Koriolan*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 175, prijevod M. Bogdanovića.

W. Shakespeare (1996) *Coriolanus*, Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited, str. 130.

²⁴ W. Shakespeare (1969) *Koriolan*, op. cit. str. 178.

W. Shakespeare (1996) *Coriolanus*, op. cit. str. 132.

²⁵ W. Shakespeare (1950) *Hamlet*, Zagreb: Matica hrvatska, prijevod: M. Bogdanović, str. 60.

W. Shakespeare (2001) *Hamlet*, London: Penguin Books

²⁶ W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 142.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 115.

²⁷ W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 142.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 115.

²⁸ W. Shakespeare (1981) *Julije Cezar*, op. cit. str. 81.

W. Shakespeare (1986) *Julius Caesar*, op. cit. str. 87.